

Ηράκλεια, πόλη «χάρμα ιδέσθαι»

Piet de Jong,
Αυτοπροσωπογραφία, 1924
(© Ashmolean Museum,
University of Oxford)

Ηράκλεια Σερρών: μια νέα ευρωπαϊκή πόλη σε έξι μήνες

Λίλα Θεοδωρίδου-Σωτηρίου

Ομηρία, παλιννόστηση, ανοικοδόμηση αποτελούν για την ιστορία της Τζουμαγιάς ένα αδιαίρετο τρίπτυχο. Μια κοινότητα φιλοπρόοδων κατοίκων αντιμετώπισε την ιστορική της μοίρα άλλοτε με ομόνοια και άλλοτε με έριδες. Έφυγε από την πατρογονική γη τον Σεπτέμβριο του 1916 κουβαλώντας τον τρόμο, δάκρυσε αντικρύζοντας τα ερείπια κατά την επιστροφή το 1918 και γιόρτασε πανηγυρικά την εκ νέου οικοδόμησή της το 1930. Σε αυτό το σύντομο κείμενο θα ασχοληθούμε ειδικότερα με την ανοικοδόμηση της Τζουμαγιάς έχοντας ως βασική βιβλιογραφική πηγή το δημοσιευμένο έργο της Κικής Καυκούλα.¹

Ο οικισμός κατά την ύστερη τουρκοκρατία

Η Τζουμαγιά ήταν ήδη από τα μέσα του 19ου αι. μια από τις πιο ακμαίες εμπορικές κωμοπόλεις της περιοχής, μια βλάχικη εγκατάσταση εμποροβιοτεχνικού τύπου, ανάμεσα σε πολυάριθμα και δραστήρια χειμαδιά.² Οι κάτοικοί της σχημάτιζαν πέντε διακριτές συνοικίες. Τα περίπου 1.200 σπίτια των χριστιανών εκτείνονταν βορειοδυτικά, γύρω από την παλαιότερη συνοικία της Γεννήσεως της Θεοτόκου (1833) και βορειοανατολικά στη «νέα» ή «βλάχικη» συνοικία, γύρω από τη νεότερη εκκλησία της Κοιμήσεως της Θεοτόκου (1869). Η οθωμανική συνοικία βρισκόταν στα νοτιοδυτικά, όπου και διατηρούσε μεγάλο λιθόκτιστο τζαμί, η συνοικία των μουσουλμάνων τσιγγάνων στα νότια και των χριστιανών τσιγγάνων στα νοτιοανατολικά. Το 1887 στην Τζουμαγιά λειτουργούσαν 10 χάνια, το 1903 είχαν ήδη λιθοστρωθεί οι κεντρικές αρτηρίες και οι οικονομικές δραστηριότητες απλώνονταν γύρω από πέντε πλατείες. Στις αρχές του 20ού αι. είχε τηλεγραφείο, ταχυδρομείο και πόσιμο νερό από αρτεσιανό φρέαρ. Δυστυχώς παλιά χαρτογραφικά ντοκουμέντα δεν έχουμε στη διάθεσή μας και οι ελάχιστες σωζόμενες φωτογραφίες δεν μπορούν να ανασυνθέσουν την όλη εικόνα του οικισμού. Τα κτίσματα, πάντως, δεν πρέπει να

¹ Η Κική Καυκούλα δίδαξε για πολλά χρόνια Αστικό Σχεδιασμό και Ιστορία της Πολεοδομίας στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Ασχολήθηκε ιδιαίτερα με την ανοικοδόμηση της Τζουμαγιάς. Για το έργο της βλ. Λίλα Θεοδωρίδου, «Η πολύτιμη συνεισφορά της Κικής Καυκούλα (1945-2015)», *Σερραϊκά Σύμμεικτα*, 3 (2016), 509-510.

² Αστέριος Ι. Κουκούδης, «Ηράκλεια Σερρών: μια συλλογική βλάχικη Οδύσσεια», *Σερραϊκά Χρονικά*, 17 (2015), 158-174.

διέφεραν από τις τυπικές πλατυμέτωπες κεραμοσκεπείς κατοικίες της νότιας βαλκανικής, αραιά τοποθετημένα, κατά τον Στέφανο Δραγούμη, σε δίκτυο δρόμων «μεγάλου εύρους» και «κανονικής ρυμοτομίας». Υπήρχαν παντού «κήποι καλώς ηροτριωμένοι και πλήρεις οπωροφόρων δέντρων».³

Κατά την απογραφή του 1913 η Τζουμαγιά είχε 5.506 κατοίκους και το 1920 μόνο 1.961. Τι συνέβη και μειώθηκε τόσο πολύ ο πληθυσμός της; Μεσολάβησε μια καταστροφή: η εκκένωσή της στις 14 Σεπτεμβρίου 1916 από τον βουλγαρικό στρατό, που υποχρέωσε τους κατοίκους με ελάχιστα υπάρχοντα να προχωρήσουν κατά φάλαγγες προς Μελένικο και από εκεί προς την υπό βουλγαρική κατοχή σερβική πόλη Ποζάρεβιτς και τα περίχωρά της. Παρέμειναν εκεί για δύο περίπου χρόνια μέχρι τα τέλη του 1918, από όπου επέστρεψαν με πολλές ταλαιπωρίες. Ωστόσο, η μικρή τους πόλη δεν υπήρχε πια. Είχε βρεθεί ανάμεσα στα αντικρουόμενα πυρά του μετώπου και είχε καταστραφεί εντελώς. Τα σπίτια ξεθεμελιώθηκαν από τον βουλγαρικό στρατό και τα υλικά χρησιμοποιήθηκαν στα οχυρωματικά τους έργα, ενώ οι αγγλογάλλοι έσκαψαν αμυντικές τάφρους μέσα ακριβώς στα ερείπιά της. Το τι αντίκρυσαν περιγράφει καλύτερα από όλους ο Αλέξανδρος Ζάννας: «αντίκρυσαν αντί οικοδομές δάσος από ακάνθους και χόρτα. Δεν ηδύναντο να προσανατολισθούν και να αναγνωρίσουν οι ιδιοκτήται τα οικόπεδα επί των οποίων ήσαν αι οικίαι των [...] από την λαμπράν κωμόπολιν δεν έμεινε τίποτε ει μη γη προς άροσιν». Μπροστά στην παντελή ερήμωση πολλοί προτίμησαν να εγκατασταθούν στις Σέρρες, το Σιδηρόκαστρο, το Νέο Πετρίτσι και τη Θεσσαλονίκη. Όσοι έμειναν στεγάστηκαν προσωρινά σε παραπήγματα στα νότια της

ερείπωμένης Τζουμαγιάς. Και έμειναν εκεί για δώδεκα χρόνια.⁴

Η προετοιμασία της εκ νέου οικοδόμησης (1919-1930)

Κρίσιμος παράγοντας στη φάση της προετοιμασίας της ανοικοδόμησης της Τζουμαγιάς υπήρξε ο τότε υπουργός Συγκοινωνιών Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Με πολυετείς σπουδές και επισκέψεις στην Ευρώπη, ο Παπαναστασίου ήταν γνώστης των κοινωνικών και πολεοδομικών κινήματων της εποχής του. Μετά τον πόλεμο ανέλαβε την πρωτοβουλία να συστήσει την Υπηρεσία Ανοικοδομήσεως Ανατολικής Μακεδονίας, μια κρατική υπηρεσία με σχετική αυτονομία, που επιφορτίστηκε να σχεδιάσει νέους οικισμούς (σε αντικατάσταση των κατεστραμμένων) στην περιοχή. Η Υπηρεσία Ανοικοδομήσεως στελεχώθηκε με αρχιτέκτονες από τη στρατιά της Ανατολής, αλλά και με μικρό αριθμό ελλήνων τεχνικών. Ο Παπαναστασίου ανέθεσε στον Άγγλο αρχιτέκτονα John Mawson, που είχε συμμετάσχει στην επιτροπή επανασχεδιασμού της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917 και στον Ανάργυρο Δημητράκοπουλο, πολιτικό μηχανικό και ανώτερο στέλεχος του Υπουργείου του,⁵ τον τεχνικό συντονισμό. Η παρέμβαση προσδιορίστηκε από δύο βασικούς νόμους (Ν.1728/1919 και Ν.1746/1919) και αφορούσε σε γενικές γραμμές 130 ως 160 οικισμούς και συνολικά 12.000 κατοικίες. Υιοθετήθηκαν πρωτοπόρες σχεδιαστικές τάσεις και ιδέες. Ένας μικρός αριθμός των σχεδίων δημοσιεύτηκε το 1930 από τον Αν. Δημητράκοπουλο.

Τα σχέδια της Υπηρεσίας Ανοικοδομήσεως έχουν μια εντυπωσιακή συγγένεια με τον σχε-

3 Μακεδνός Αμύντωρ, «Η πεδιάς των Σερρών και η πόλις Βαρακλή Τζουμαγιά», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* (1908), 257-265. Με το ψευδώνυμο Μακεδνός Αμύντωρ υπέγραφε ο Στέφανος Δραγούμης. Γράφει ο Αμύντωρ: «κήποι καλώς ηροτριωμένοι και πλήρεις οπωροφόρων δέντρων, κανονικήν συστοιχίαν συκομωρέων [...] αλλά και η εσωτερική αυτής όψις αμιλλάται εκ του ίσου προς την εξωτερικήν ένεκα της κανονικής ρυμοτομίας και του μεγάλου εύρους των οδών και της παραδειγματικής καθαριότητος και της καλαισθητικής κατασκευής των οικιών».

4 Βλ. Γιώργος Καφταντζής & Θωμάς Τενεκετζής, *A: Η ιστορία της Ηρακλείας Νομού Σερρών, B: Λαογραφικά Ηρακλείας*, Σέρρες 1973 (στο εξής: Καφταντζής). Επίσης Γ. Τζεμαϊλας, «Συμβολή εις την ιστορία της Ηράκλειας (Κάτω Τζουμαγιάς) Ν. Σερρών», *Σερραϊκά Χρονικά* 6 (1973), 105-167.

5 Βλ. το κεφάλαιο «Ανάργυρος Δημητράκοπουλος. Ένας λησμονημένος πρωτεργάτης του ανασχεδιασμού της Θεσσαλονίκης», στο Αλέκα Καραδήμου-Γερόλυμπος, *Η ανάδυση της σύγχρονης Θεσσαλονίκης. Ιστορίες, Πρόσωπα, Τοπία*, Θεσσαλονίκη 2013, 198-215.

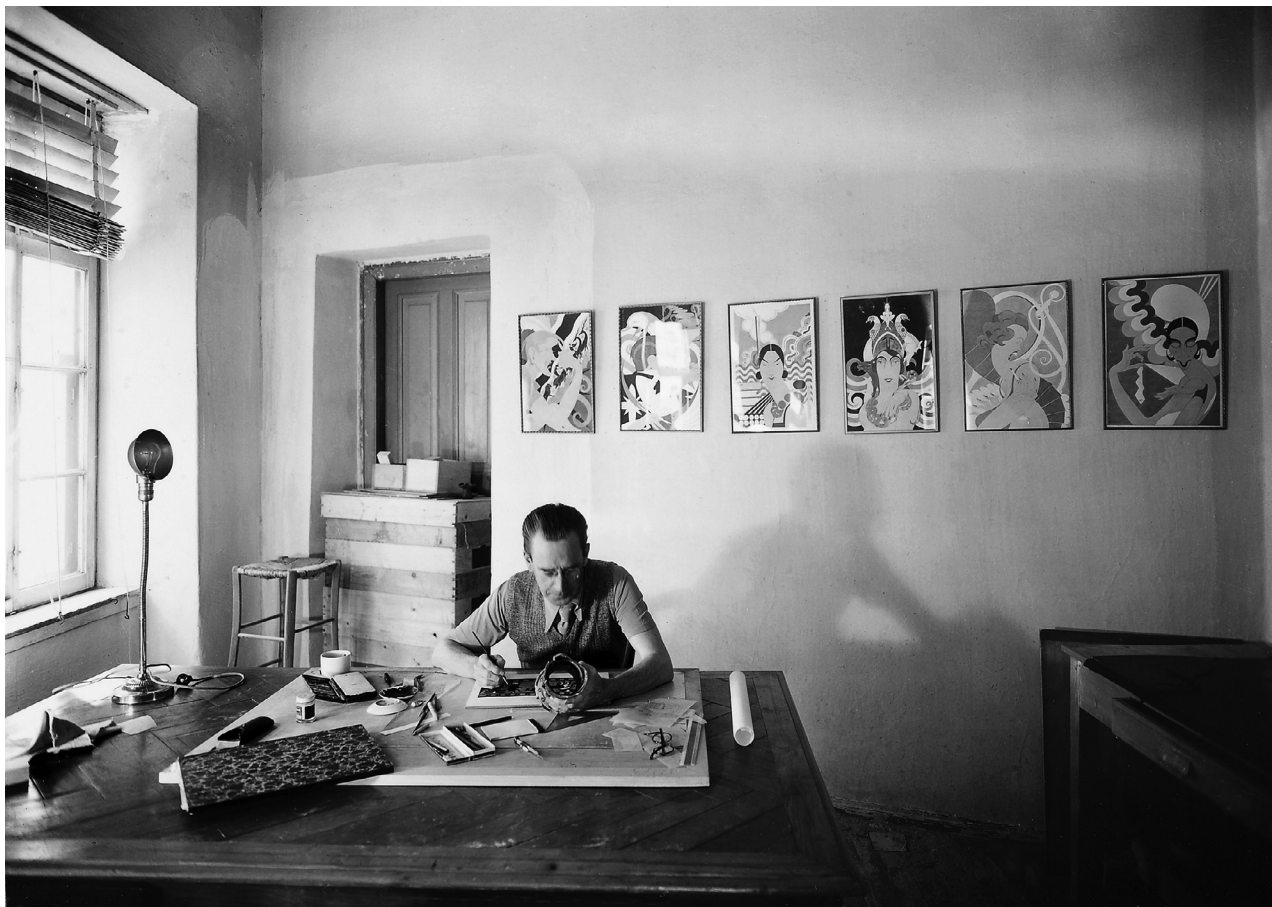
Αποψη της Τζουμαγιάς μεταξύ 1913-1915, σε άγνωστη δημοσίευση, η οποία συνοδεύεται από την εξής λεζάντα: «Η ελληνικότερη πόλις, η περικαλλής νύμφη του Στρυμόνος, Κάτω Τζουμαγιά, ήτις αριθμεί περί τας 6-7 χιλιάδας κατοίκων, οι οποίοι διακρίνονται διά τα φιλόξενα και φιλόφρονα αυτών αισθήματα. Δήμαρχος της πόλεως είναι ο ενθουσιώδης και ρέκτης πατριώτης Δ. Πάζης, ιατρός και Πρόεδρος της Κοινότητος ο ακάματος και ένθερμος πατριώτης κ. Β. Καφταντζής, ιατρός» (στο Καφταντζής 1973, 48).

διασμό των προαστίων στη Βρετανία, σε μια εποχή, που οι ιδέες του κινήματος «garden cities» είχαν κατακτήσει σημαντικό έδαφος. Η χάραξη των οδών ήταν ελεύθερη και δεν ήταν σπάνιοι οι καμπυλόγραμμοι δρόμοι. Ιδιαίτερα ελκυστικοί εμφανίζονταν οι κεντρικοί δημόσιοι χώροι, με τις πλατείες, τις δενδροστοιχίες και τα δημόσια κτίρια. Αυτή η ιδιαίτερη φροντίδα για τις κεντρικές περιοχές αντικατόπτριζε την πλατιά διαδεδομένη στην Ευρώπη –ιδιαιτέρως στη Βρετανία– άποψη ότι η παροχή ελεύθερων χώρων συνιστούσε κοινωνική προσφορά. Θα μπορούσαμε, σε αδρές γραμμές, να παραλληλίσουμε το έργο της Υπηρεσίας με το γνωστό στη Βρετανία κίνημα «homes fit for heroes», δηλαδή την απόδοση κοινωνικής κατοικίας στους στρατιώτες που επέστρεφαν. Εκεί, τα βασικά συστατικά του κινήματος ήταν η παροχή ευπρόσωπων, τυποποιημένων κατοικιών, σε περιοχές οργανωμένης δόμησης. Στα καθ' ημάς μπορούμε να σημειώσουμε μια αντίστοιχη στόχευση με πολύ πιο πενιχρά αποτελέσματα.

Το πρόγραμμα της βραχύβιας Υπηρεσίας Ανοικοδομήσεως Ανατολικής Μακεδονίας

(1919–1920), όπως έγραφε η Κ. Καυκούλα που το μελέτησε διεξοδικά, αποτέλεσε την πιο συστηματική παρέμβαση στην ανασυγκρότηση του αγροτικού χώρου στην Ελλάδα, μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ενώ η εγκατάλειψή του το 1920 συμπίπτει με την εκλογική ήττα των Φιλελευθέρων. Στις θέσεις, που είχαν οριστεί από την Υπηρεσία Ανοικοδομήσεως για την ανάπτυξη των πρότυπων οικισμών, εγκαταστάθηκαν στη συνέχεια πολεμοπαθείς γηγενείς και πρόσφυγες της μικρασιατικής καταστροφής, χωρίς να ληφθεί υπόψη η προηγούμενη προεργασία.

Υπήρξε μία μόνο εξαίρεση: η Τζουμαγιά. Το σχέδιο της Τζουμαγιάς έφερε την υπογραφή του αρχιτέκτονα Piet de Jong (υπό τη διεύθυνση του Ernest Hébrard) και το προενέκρινε ο ίδιος ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου, στις αρχές του καλοκαιριού του 1919, ασφαλώς υπό την πίεση και του στενού συνεργάτη και μετέπειτα γεροϋσιαστή του, του Δημητρίου Πάζη. Ο ιατρός Πάζης είχε διατελέσει και δήμαρχος Τζουμαγιάς πριν την καταστροφή. Ο Piet de Jong (1887–1967) ήταν νεαρός τότε βρετανός αρχιτέκτονας, υπάλληλος στην Υπηρεσία

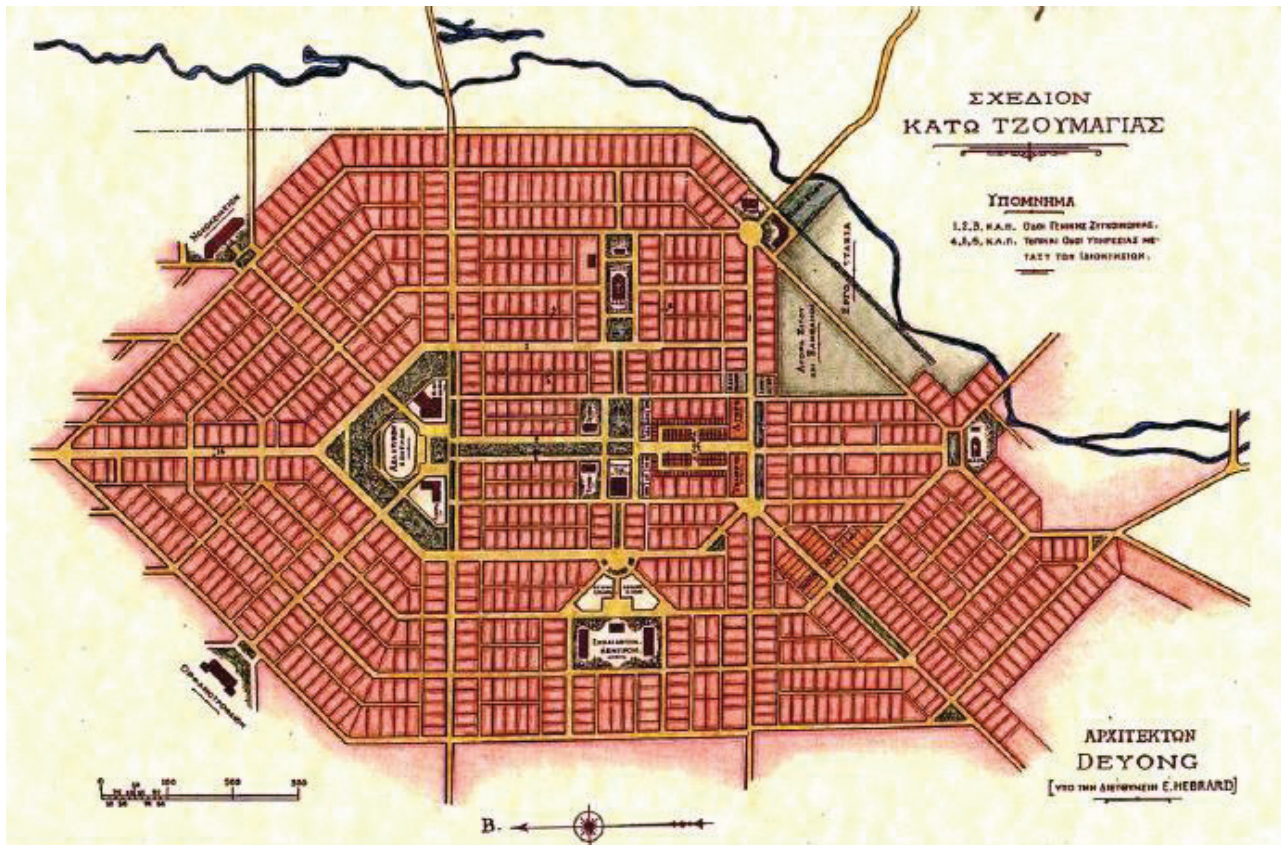
Ο Piet de Jong στο σχεδιαστήριο της ανασκαφής της Αρχαίας Αγοράς των Αθηνών, αποτυπώνοντας την παράσταση ενός αρχαίου αγγείου, 1937 (© American School of Classical Studies at Athens, Agora Excavations)

Ανοικοδομήσεως, που παρέμεινε στην Ελλάδα ασχολούμενος με αρχαιολογικές αποτυπώσεις και αναπαραστάσεις κοντά στον Arthur Evans, ανασκαφέα της Κνωσού, και άλλους αρχαιολόγους. Υπήρξε δεινός σχεδιαστής. Εν πολλοίς, η εικόνα που έχουμε σήμερα για την κρητομινωική αρχαιότητα, όπως και για τις Μυκήνες, την Αρχαία Αγορά των Αθηνών και άλλους σημαντικούς αρχαιολογικούς χώρους, οφείλεται στις σχεδιαστικές αναπαραστάσεις του de Jong.⁶ Ο Ernest Hébrard (1875–1933), Γάλλος αρχιτέκτονας και πολεοδόμος, ήταν επικεφαλής της ομάδας επανασχεδιασμού της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917 και σχεδιαστής της πλατείας Αριστοτέλους. Σε αυτόν, πιθανόν, οφείλεται η μνημειακότητα του κέντρου της Τζουμαγιάς.

Το πολεοδομικό σχέδιο της Τζουμαγιάς διέφερε από τα υπόλοιπα σχέδια της Υπηρεσίας

Ανοικοδομήσεως, κυρίως λόγω της έλλειψης καμπύλων χαράξεων. Εδώ, παρατηρούνται συμμετρία, διαγώνιες χαράξεις, ιεραρχημένο οδικό δίκτυο, ορθογωνικά πολύγωνα και μνημειακότητα –σαφείς ενδείξεις επιρροής της γαλλικής πολεοδομικής σχολής και σκέψης. Οι συλλογικές λειτουργίες χωροθετούνταν στο κέντρο του οικισμού γύρω από ευμεγέθεις ελεύθερους χώρους. Το κέντρο της «Νέας Ηράκλειας» εξέπεμπε μια υπέρμετρη αίσθηση τάξης και κυριαρχίας, αναντίστοιχη με το συνολικό μέγεθος της παρέμβασης. Στις δύο άκρες ενός νοητού άξονα χωροθετήθηκαν αντικριστά δύο κτίρια–σύμβολα της τοπικής και της θρησκευτικής εξουσίας: το δημαρχείο και η εκκλησία. Το κεντρικό σημείο του σχεδίου συνδεόταν σταυροειδώς με το αθλητικό κέντρο, το εκπαιδευτικό κέντρο, τη νέα εκκλησία Κοιμήσεως της Θεοτόκου, ενώ στις παρυφές του οικισμού, στην απόληξη άλλων αξόνων, βρισκόνταν ευαγή ιδρύματα (όπως νοσοκομείο) και ο σιδηροδρομικός σταθμός. Υπήρχε μέριμνα για διείσδυση πρασίνου στο κέντρο του οικισμού. Σε ειδική

⁶ Πριν από λίγα χρόνια έγινε έκθεση του έργου του στο μουσείο Μπενάκη. Βλ. John Papadopoulos, *The Art of Antiquity: Piet de Jong and the Athenian Agora*, Αθήνα 2007.

Το σχέδιο της Ηράκλειας διά χειρός de Jong από τη δημοσίευση του Ανάργυρου Δημητρακόπουλου, σε μεταγενέστερη επιζωγράφιση

περιοχή αναπτύσσεται αγορά: μικρά σχετικά οικοπέδα με καταστήματα τύπου bazaar, παρόμοια με αυτά στα μεσοπολεμικά σχέδια των Σερρών, Θεσσαλονίκης, Δράμας και Καβάλας.

Χάραξη επί του εδάφους και διανομή των οικοπέδων (1925)

Ενώ οι κάτοικοι εξακολουθούσαν να παραμένουν στα παραπήγματα, το ολοκληρωμένο σχέδιο εγκρίθηκε το 1922 με απόφαση της Γενικής Διοικήσεως Μακεδονίας (όπως προέβλεπε ο Ν. 1728/1919) και χρησιμοποιήθηκε για μια αρχική διανομή που έγινε το 1925.⁷ Χρησιμοποιήθηκε και εδώ το εργαλείο της κτηματικής ομάδας (ταυτιζόταν με την τοπική Κοινότητα Ηράκλειας), ως νοητός προσωρινός ιδιοκτήτης όλης της πολεοδομημένης επιφάνειας, πριν τη διανομή των οικοπέδων. Έγινε δηλαδή και εδώ, όπως και στην πυρκαϊουστο περιοχή της πόλης των Σερρών, αστικός αναδασμός. Για τη χάραξη των οικοπέδων στο έδαφος φαίνε-

ται να χρησιμοποιήθηκαν συνεργεία από λευκορώσους μηχανικούς. Είναι γνωστό ότι το 1923 η κυβέρνηση Βενιζέλου είχε παραχωρήσει ειδικές άδειες παραμονής και εργασίας σε εμιγκρέδες τεχνικούς με στόχο να στηρίξει τα μεγάλα έργα υποδομής που είχε η ίδια σχεδιάσει. Οι μηχανικοί αυτοί στελέχωσαν συνεργεία αστικών χαράξεων, διανομής αγροτικής γης και υδρεύσεων σε πολλές βορειοελλαδικές περιοχές (αναφέρουμε, ενδεικτικά, το Σιδηρόκαστρο και την Καβάλα).

Μια νέα απαστράπτουσα πόλη (1930)

Μεσολάβησε μία περίοδος αδράνειας, μέχρι το 1929, οπότε ψηφίστηκε από τη βενιζελική κυβέρνηση ο Ν. 4278/1929 «περί εκδόσεως δανείου μέχρι 700 εκ. δρχ. δια αποζημίωσιν των υποστάντων ζημίας εκ των ευρωπαϊκών πολέμων». Εξ αυτών για την ανοικοδόμηση της Τζουμαγιάς διατέθησαν 60 εκ. δρχ., το δε έργο της στέγασης ανατέθηκε στη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας. Ταχύτατα ξεφύτρωσαν πάνω από την παλιά κατεστραμμένη πόλη πε-

⁷ Καφταντζής, ό.π., 21.

Ο καπετάν Στέργιος Βλάχμπεης (αριστερά), ο Κωνσταντίνος Βελιγρατλής (κέντρο) και ο Ιωάννης Πατσάκας (δεξιά), στο Ερέχθειο γύρω στο 1929-1930. Οι τρεις άντρες βρέθηκαν στην Αθήνα προκειμένου να συναντήσουν τον γερουσιαστή Δ. Πάζη για το θέμα της ανοικοδόμησης της Ηράκλειας (Αρχείο Δημητρίου Τασίκα)

Κύριε Πρόεδρε,

Καλώς ήλθατε! Καλώς ήλθατε εις την πάλαι ποτέ λαμπράν,
αλλά τώρα δεινώς ταλαιπωρουμένην και σφαδάζουσαν υπό το πέλημα
παντοίων κακουχιών δύσμοιρον Κωμόπολιν μας!
Καλώς ήλθατε εις την κατεστραμμένην και έρημον
Τζουμαγιάν άνωθεν της οποίας πλανάται
η δόξα και η ανάμνησις ενός λαμπρού παρελθόντος.
Καλώς ήλθατε ίνα διά των ιδίων σας χειρών κάμητε
απαρχήν του μεγάλου σωτηρίου έργου,
του οποίου είσθε ο δημιουργός καταθέτοντες
τον θεμέλιον λίθον εις την ανεγειρομένην Ηράκλεια.

Βασίλειος Καφταντζής, δήμαρχος Τζουμαγιάς, προς τον Πρωθυπουργό Ελευθέριο Βενιζέλο
κατά την τελετή θεμελίωσης των σπιτιών της Ηράκλειας στις 10 Μαΐου του 1930.

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στην Ηράκλεια μετά την τελετή θεμελίωσης τον Μάιο του 1930. Στα δεξιά του κάθετα ο Μητροπολίτης Σερρών Κωνσταντίνος, ανάμεσά τους όρθιος ο τότε δήμαρχος Βασίλειος Καφταντζής και δίπλα του ο Κωνσταντίνος Βελιγρατλής (με τα γυαλιά). Στα αριστερά του Βενιζέλου κάθετα ο Δημήτριος Πάζης και πίσω από αυτόν όρθιος ο καπετάν Στέργιος Βλάχμπτης (Αρχειό Σουλτάνας Βελιγρατλή)

ΑΠΟ ΤΑ ΕΓΚΑΙΝΙΑ ΤΗΣ ΗΡΩΪΚΗΣ ΤΖΟΥΜΑΓΙΑΣ

Ιδού ότι πραγματοποιείται σήμερα, ιδού ότι παριστάμεθα προ μιας Νέας Τζουμαγιάς και ορθώτερον μιας Νέας Ηρακλείας, αναπηδησάσης από της τέφρας της παλαιάς κατά τον αρχαίον Ελληνικόν φοίνικα, τον αναγεννώμενον επί της τέφρας του. Μιας Νέας Ηρακλείας καινουργούς, ευθυγράμμου κομψής, προοιονιζομένης εν μέλλον αίσιον και λαμπρόν εις τους κατοίκους αυτής, οι οποίοι ευτυχώς είναι οι ίδιοι κάτοικοι της καταστραφείσης πόλεως και εις τους οποίους ευχόμεθα εν τη ευτυχία της νέας των ζωής εν τη αναγεννηθείση νέα πόλει των να λησμονήσωσι την θλίψιν διά την απώλειαν της παλαιάς και να διατηρήσουν μόνον μετ' υπερηφανείας την μνήμην της θυσίας και του ολοκαυτώματος αυτής εις των βωμόν της Ελευθερίας της Πατρίδος.

Στυλιανός Γονατάς, Γενικός Διοικητής Μακεδονίας, Ηράκλεια, 5 Νοεμβρίου 1930

Δοξολογία στην πλατεία της Ηράκλειας, γύρω στο 1950. Το πολυβόλαιο, εν είδει εξέδρας, δηλώνει άλλη εποχή! Στο βάθος διακρίνεται το Δημοτικό Σχολείο, ενώ στα αριστερά του το πάρκο είναι υπό διαμόρφωση (Αρχειο Βασιλείου Νικόλτσιου)

ρίπου 300 ομοιόμορφες ισόγειες κατοικίες⁸ σε δύο τύπους, με αετώματα, ελαφρά καμπυλωμένα υπέρθυρα και κομψές περιφράξεις, σχέδια που θυμίζουν κατοικίες σε περιοχές οργανωμένης δόμησης στη Γαλλία (social housing). Παραμένει άγνωστη η προέλευση και ο τρόπος επιλογής των αρχιτεκτονικών σχεδίων αυτών των κατοικιών. Ίσως ήταν κληρονομιά από την παλιά Υπηρεσία Ανοικοδομήσεως Ανατολικής Μακεδονίας, ίσως όχι. Είναι γεγονός, πάντως, ότι μορφολογικά παραμένουν μοναδικές. Διαφέρουν από τα αγροτικά και προσφυγικά σπίτια του νομού Σερρών, αλλά και της υπόλοιπης Ελλάδας και μεταφέρουν ένα άρωμα κεντροευρωπαϊκής κηπούπολης. Η ανοικοδόμηση των οικιών έγινε στο εκπληκτικό διάστημα των έξι μηνών (Μάιος-Νοέμβριος 1930). Η

τελετή θεμελίωσης, παρουσία του Ελευθερίου Βενιζέλου, έγινε στις 10 Μαΐου 1930 και η τελετή εγκαινίων από τον Στυλιανό Γονατά στις 5 Νοεμβρίου 1930. Αναφέρεται ότι για το έργο της ανέγερσης των οικιών χρησιμοποιήθηκαν υλικά που εκποιήθηκαν από αυτά που εγκατέλειψαν τα συμμαχικά στρατεύματα και άλλα που εισήχθησαν ατελώς.

Η διανομή των οικοπέδων της αγοράς (1930-1939)

Ακολούθησε η διανομή των οικοπέδων και η ανοικοδόμηση της «αγοράς», που –σε αντίθεση με την ανοικοδόμηση των κατοικιών– υπήρξε γεμάτη έριδες και αντιπαραθέσεις. Οι ιδιοκτήτες των οικοπέδων της παλιάς αγοράς υποχρεώνονταν ήδη με τον νόμο 1728/1919 να συστήσουν Οικοδομικό Συνεταιρισμό, ώστε «να κατανεμηθούν ομοιόμορφα τα οικονομικά βάρη και τα οφέλη της ανάπτυξης». Ο Συνεταιρισμός συστήθηκε το 1930 από 178 μέλη με το όνομα Οικοδομικός Συνεταιρισμός Ηράκλειας «Η Αναγέννησις της Τζουμαγιάς»,

⁸ Σύμφωνα με την εφημερίδα Μακεδονία (14.8.1930) κατά τον Αύγουστο του 1930 είχαν ήδη κτιστεί 165 οικήματα από το σύνολο των 282 που βρίσκονταν σε διαδικασία ανέγερσης (δαπάνης 10.434.000 δραχ.) και 68 οικήματα για τους αθίγγανους (δαπάνης 1.360.000 δραχ.). Για τον ακριβή αριθμό των ανεγερθέντων «βενιζελικών» σπιτιών απαιτείται περαιτέρω αρχειακή έρευνα.

Ηρακλειώτισσες, 1949. Από αριστερά προς δεξιά: Μαρία Κηπουρού, Κούλα Καλαμαρτζή, Τζένη Μάγκα, Ελένη Κουντουρά. Στο βάθος: αριστερά Ζωή Κουντουρά, δεξιά Πιπίτσα Ρόικου. Πίσω το δημαρχείο με καταστροφές από τον Εμφύλιο και αριστερά το περίπτερο της Ζωής Μίσιου (Αρχείο Λίλας Θεοωρίδου-Σωτηρίου)

Η Ελένη Κουντουρά-Καμάρη μπροστά από το "βενιζελικό" πατρικό της σπίτι με την ανηψιά της Λίλα, στα τέλη της δεκαετίας του '50 (Αρχείο Λίλας Θεοωρίδου-Σωτηρίου)

Ο Δημήτριος (Μήτσος) Μάττας (αριστερά) και ο Γεώργιος Γκαλινίκης (δεξιά) ποζάρουν μπροστά από το λεωφορείο του Γεωργίου (Γιώργη) Σάνδρου, το πρώτο της Ηράκλειας με δρομολόγιο "Ηράκλεια-Σέρραι" (Αρχείο Γεωργίου Γκαλινίκη)

Η πλατεία με το Δημαρχείο. Εντυπωσιακή είναι η εκτεταμένη δενδροφύτευση. Πιθανόν στα μέσα ή τέλη της δεκαετίας του 1950 (Αρχείο Βασιλείου Νικόλτσου)

με πρόεδρο τον έμπορο Κ. Βελιγρατλή, έναν από τους Τζουμαγιώτες που τέθηκαν επικεφαλής μίας από τις αποστολές επιστροφής των ομήρων στην πατρίδα. Το κάθε μέλος είχε υποχρέωση να προκαταβάλει το 20% του κόστους ανέγερσης του καταστήματός του, μόλις ο συνεταιρισμός κατάφερε να εξασφαλίσει τραπεζικό δάνειο για το σύνολο του έργου. Ακολούθησε διανομή των οικοπέδων (Ν. 5077/1931), ενώ τα τυχόν αδιάθετα οικόπεδα περιέρχονταν στην ιδιοκτησία της Κοινότητας, η οποία μπορούσε να τα εκποιεί έναντι χρηματικού ανταλλάγματος. Όμως, μετά την πτώση της κυβέρνησης των Φιλελευθέρων το 1932, ο Συνεταιρισμός δεν κατάφερε να εξασφαλίσει δάνειο για τη συνολική ανοικοδόμηση. Εν τω μεταξύ ένας τρίτος νόμος (Ν. 6403/1934) ακύρωσε όλες τις πράξεις που είχαν γίνει από την κοινότητα για την πώληση οικοπέδων και επέβαλε να διατεθούν και αυτά στον Οικοδομικό Συνεταιρισμό. Ακόμη, προέβλεπε ότι η σύνθεση του Συνεταιρισμού θα άλλαζε, καθώς πλέον αυτός υποχρεωνόταν να περιλάβει στις τάξεις του όλους τους ασχολούμενους με το εμπόριο στην πόλη καθώς και τους άλλοτε οικοπεδούχους της κεντρικής περιοχής, επαγγελματίες ή

όχι. Ο νόμος επεδίωκε ουσιαστικά να ξαναδώσει δικαιώματα σε ιδιοκτήτες οικοπέδων τα οποία, μετά την ολοσχερή καταστροφή της πόλης και τον επανασχεδιασμό της, είχαν πάψει να υφίστανται. Μετά από προστριβές και καθυστερήσεις ο Συνεταιρισμός μοίρασε τελικά τα οικόπεδα της αγοράς το 1939.⁹

Μια συνολική αποτίμηση

Ας ξαναγυρίσουμε, όμως, στον σχολιασμό του ρυμοτομικού σχεδίου. Η ταύτιση της προέλευσης του σχεδίου της Ηράκλειας με το εκπονηθέν από την Υπηρεσία Ανοικοδομήσεως Ανατολικής Μακεδονίας σχέδιο κατά το διάστημα 1919–1920 δεν θα ήταν εύκολη, εάν δεν εξέδιδε το 1930 ο Ανάργυρος Δημητρακόπουλος τον δυσεύρετο σήμερα τόμο «Απόσπασμα Σχεδίων Πόλεων...», τον απολογισμό ουσιαστικά του έργου της Υπηρεσίας Ανοικοδομή-

⁹ Το αρχείο του Οικοδομικού Συνεταιρισμού Ηράκλειας «Η Αναγέννησις της Τζουμαγιάς» είναι κατατεθειμένο στο Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (Ε.Λ.Ι.Α.) (07/14Θ). Δωρητής Κ. Καυκούλα.

Ο πρώτος καταβρεχτήρας για την καθαριότητα των δρόμων της Ηράκλειας. Στο κέντρο απεικονίζεται ο δήμαρχος Νικόλαος Νικόλτσιος (Αρχειό Βασιλείου Νικόλτσιου)

σεως Ανατολικής Μακεδονίας, στον οποίο και το συγκεκριμένο σχέδιο της Ηράκλειας. Αντίθετα, με τον καιρό ξεχάστηκε η προέλευση του σχεδίου. Φυσικά κυκλοφορούσε ένα πολυχρησιμοποιημένο ανυπόγραφο αντίγραφο, πιθανότατα σχεδιασμένο περί το 1929–1930 από μηχανικούς της νεοϋορκέζικης κοινοπραξίας Monks & Ulen, που είχε εγκατασταθεί στην περιοχή αναλαμβάνοντας τα μεγάλα εξυγιαντικά έργα του Στρυμόνα (1929–1937), ή κατά τον Καφταντζή,¹⁰ σχεδιασμένο από τον αργότερα νομομηχανικό Θεσσαλονίκης Φιλίποβιτς, ενδεχομένως μέλος των συνεργείων για την επί του εδάφους χάραξη των οικοπέδων. Τελικά, η καθηγήτρια Κική Καυκούλα, μετά από επίμονη και διεξοδική έρευνα και αντίστοιχες δημοσιεύσεις, ταύτισε το αρχικό σχέδιο (στη δημοσίευση Δημητρακόπουλου) με το υλοποιηθέν –κατά το μεγαλύτερο μέρος του– σχέδιο της Ηράκλειας.¹¹ Βασικές αλλαγές παρατηρού-

νται στη μη υλοποίηση ορισμένων μεγάλων παρεμβάσεων, όπως το αθλητικό κέντρο (με τη βιβλιοθήκη), αλλά και στη χωροθέτηση του δημοτικού σχολείου, που ανεγέρθηκε σε διαφορετική θέση το διάστημα 1930–1932. Η δε ανοικοδόμηση της αγοράς υπήρξε, όπως προαναφέρθηκε, πεδίο προστριβών και αντιπαραθέσεων.

Συνοψίζοντας θα λέγαμε ότι η Ανοικοδόμηση της Ηράκλειας αποτέλεσε μια απόπειρα παρέμβασης με χρήση εργαλείων και μεθόδων που είχαν χρησιμοποιηθεί στην ίδρυση πρότυπων οικισμών στην Ευρώπη. Διαδικασίες αποτύπωσης, κτηματογράφησης, κατοχύρωσης ιδιοκτησιών, κατασκευής έργων υποδομής προηγούνταν της ανοικοδόμησης. Ενθαρρυνόταν το συλλογικό πνεύμα με τον σχηματισμό οικοδομικών συνεταιρισμών και τυποποιημένων κατοικιών. Το σχέδιο της Νέας Ηράκλειας Σερρών, όπως και τα υπόλοιπα της Υπηρεσίας Ανοικοδόμησης Ανατολικής Μακεδονίας, υπήρξαν, σύμφωνα με το εύστοχο συμπέρασμα της Κ. Καυκούλα, «μεγάλες χειρονομίες για μικρούς οικισμούς». Η σημασία του, ως αποκρυσταλλωμένου δείγματος μιας εποχής οραμάτων και συλλογικών κινήσεων, είναι με-

10 Καφταντζής, ό.π. 22.

11 Κική Καυκούλα, «Μια ευρωπαϊκή πόλη από ευρωπαίους αρχιτέκτονες. Οραματισμός και τεχνολογία στην ανοικοδόμηση της Τζουμαγιάς Σερρών μετά το 1918», στο Π. Σαμσάρης, Γ. Πάσχος, Κ. Τσαλαπάτης (επιμ.), *Οι Σέρρες και η περιοχή τους. Από την οθωμανική κατάκτηση μέχρι τη σύγχρονη εποχή*, πρακτικά του Β' Διεθνούς Συνεδρίου (Σέρρες, 6-9 Απριλίου 2006), τ. Β', Σέρρες

γάλη. Μια «καταστροφή» αποτέλεσε την ευκαιρία για μια «επανεκκίνηση». Μετά από πολύχρονη προετοιμασία, μέσα σε μόλις έξι μήνες, μια πόλη τραυματισμένη, ερειπωμένη και λασπωμένη, αναγεννήθηκε μεταμορφωμένη και απαστράπτουσα.

Στην αφήγηση της ανοικοδόμησης της Νέας Ηράκλειας εξέχουσα θέση κατέχουν διακεκριμένοι πολιτικοί και τεχνικοί του μεσοπολέμου, όπως οι Αλέξανδρος Παπαναστασίου, Ανάργυρος Δημητρακόπουλος, Δημήτριος Πάζης, Piet de Jong, Ernest Hébrard, καθώς και τοπικοί παράγοντες, όπως ο Κ. Βελιγρατλής, αλλά και νεότεροι ερευνητές όπως οι Γ. Καφταντζής, Γ. Τζεμαΐλας, Κ. Καυκούλα και πολλοί άλλοι. Πρωταγωνιστούν συλλογικότητες, όπως η Υπηρεσία Ανοικοδομήσεως Ανατολικής Μακεδονίας, το Κοινοτικό Συμβούλιο Ηράκλειας, ο Οικοδομικός Συνεταιρισμός, αλλά και πλήθος άλλων αφανών Τζουμαγιωτών, που είμαι βέβαιη ότι θα αναδυθούν σε μελλοντικές έρευνες και εκδόσεις. Εμπεριέχονται πρωταγωνιστικές πολεοδομικές τάσεις και κοινωνικά κινήματα του μεσοπολέμου, όπως τα «home fit for heroes», «garden cities», «κοινωνικές κατοικίες» κ.λπ. Χρησιμοποιήθηκαν μοντέρνα πολεοδομικά εργαλεία, όπως ο «αστικός αναδασμός», εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν στην ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917 και των Σερρών μετά τον εμπρησμό του

1913. Δεν ήταν ούτε τυχαίος, ούτε ασήμαντος ο σχεδιασμός. Δεν ήταν ούτε αδιάφορο, ούτε κοινότοπο το αποτέλεσμα. Ήταν η «εξαίρεση» του κανόνα, μια ευτυχής στιγμή, μια «πρότυπη» οικιστική παρέμβαση και ως τέτοια πρέπει να αποτελέσει πηγή υπερηφάνειας για μας τους νεότερους.

Σημείωση: Αφιερώνω το κείμενο αυτό στη μνήμη του παππού μου Θεόδωρου Κουντουρά (Ατλάση). Στο πρόσωπό του συμπυκνώνεται το τρίπτυχο που προανέφερα. Αν και δεν βίωσε την ομηρία, όντας στρατιώτης στη συμμαχική στρατιά, την βίωσαν όλοι οι άλλοι δικοί του. Γύρισε μόνος και έστησε την οικογένειά του στις «παράγκες». Εκεί γεννήθηκαν οι πρώτες του κόρες. Η τελευταία γεννήθηκε στο νεόκτιστο «βενιζελικό» σπίτι του παππού μου, το επιπλωμένο με «βιεννέζικο» σαλονάκι, στην απαστράπτουσα «Νέα Τζουμαγιά». Ο παππούς μου ήταν στρατευμένος στη συλλογική προσπάθεια αναγέννησης του τόπου του. Στάθηκε δίπλα στον Ελευθέριο Βενιζέλο στην τελετή θεμελίωσης το 1930 και όντας αντιπρόεδρος της κοινότητας το 1932 επανέφερε με τα χέρια του τα προοριζόμενα για τη σκυρόστρωση των δρόμων υλικά, που κάποιιο φαίνεται να υπεξαιρούσαν. Ο παππούς μου ήταν αισιόδοξος μέχρι το τέλος της ζωής του. Και γιατί να μην είναι; Είδε την καταστροφή, είδε και την αναγέννηση. Έζησε τον πόλεμο, έζησε και την ειρήνη. Περιπάτησε στους παλιούς και τους νέους δρόμους της Τζουμαγιάς. Περιέγραφε τα παλιά και χαμάρωνε τα νέα σπίτια. Συμμετείχε σε μια συλλογική προσπάθεια που τελεσφόρησε και για την οποία ήταν εξαιρετικά υπερήφανος.

Το «βενιζελικό» σπίτι του Θεόδωρου Κουντουρά με τον ολάνθιστο κήπο του (Αρχείο Λίλας Θεοδωρίδου-Σωτηρίου)

Η Λίλα Θεοδωρίδου-Σωτηρίου, κόρη της Ζωής Κουντουρά-Θεοδωρίδου και εγγονή του Θεόδωρου και της Ευαγγελίας Κουντουρά, γεννήθηκε στην Ηράκλεια, όπου έζησε μέχρι το 1965. Είναι διπλωματούχος αρχιτέκτων του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης με μεταπτυχιακές σπουδές στην Bartlett School of Architecture and Planning στο University College of London (MSc) και διδάκτωρ του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου. Είναι καθηγήτρια στο ΤΕΙ Κεντρικής Μακεδονίας, με πολυετή αυτοδύναμη διδασκαλία και συμβολή στη διαμόρφωση του campus. Το δημοσιευμένο έργο της εμβαθύνει σε ζητήματα αρχιτεκτονικής, πολεοδομίας και τοπικής ιστορίας μέσω αρχειακής έρευνας κυρίως κατά την περίοδο του μεσοπολέμου. Είναι παντρεμένη με τον Μιχάλη Σωτηρίου και έχει δύο παιδιά και έναν εγγονό.